

ПРИПИНЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ: ПРЕЦЕДЕНТНА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

TERMINATION OF A RELIGIOUS ORGANIZATION: THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Оверчук С.В., к.ю.н.,

доцент кафедри спеціальних юридичних дисциплін

*Рівненський інститут Київського університету права Національної академії наук України**orcid.org/0009-0008-5315-6072*

Проведене наукове дослідження присвячене комплексному доктринальному аналізу прецедентної практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) щодо примусового припинення діяльності релігійних організацій, афілійованих із державою-агресором, у контексті забезпечення національної безпеки та захисту конституційного ладу. В умовах екзистенційної загрози актуалізовано питання меж втручання держави у сферу *forum externum* свободи віросповідання, гарантованої статтями 9 (свобода релігії) та 11 (свобода об'єднання) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, при збереженні абсолютної недоторканості *forum internum* (внутрішніх переконань). Методологічна вісь дослідження – верифікація положень Закону України № 3894-IX «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» через призму кумулятивного трискладового тесту пропорційності ЄСПЛ. Будь-яке обмеження, включаючи примусовий розпуск (*ultima ratio*), має відповідати критеріям «встановлено законом», переслідувати «легітимну мету» та бути «необхідним у демократичному суспільстві». Встановлено, що нормативна конструкція Закону № 3894-IX забезпечує відповідність критерію «якості закону», імплементуючи чіткі та передбачувані критерії афілійованості.

Ключовим юридичним підґрунтям для легітимації превентивного розпуску виступає доктрина зловживання правом (стаття 17 ЄКПЛ), викладена у прецеденті *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey*. Доведено, що кваліфікація діяльності релігійної структури як «ідеологічного продовження режиму держави-агресора» дозволяє державі виправдати екстраординарне втручання для нейтралізації системної інституційної загрози демократичному плюралізму.

Наукова розвідка підкреслює, що відповідність українського законодавства принципу пропорційності забезпечується процедурним механізмом *ultima ratio*. Зроблено висновок, що успішна імплементація Закону № 3894-IX вимагає від національних судів застосування холистичного балансування інтересів, де тягар доказування зміщується на підтвердження наявності реальної, інституційної та безпосередньої загрози, що повністю узгоджується із найвищими стандартами європейського правосуддя.

Ключові слова: свобода віросповідання, свобода совісті, релігійна організація, Європейський суд з прав людини, ЄСПЛ, судовий прецедент, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, права людини.

This scientific study is dedicated to a comprehensive doctrinal analysis of the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR) concerning the compulsory termination of activities of religious organizations affiliated with the aggressor state, in the context of ensuring national security and protecting the constitutional order. In the context of an existential threat, the question of the limits of state interference in the *forum externum* sphere of freedom of religion, guaranteed by Articles 9 (freedom of religion) and 11 (freedom of association) of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, is actualized, while preserving the absolute inviolability of the *forum internum* (internal beliefs).

The methodological core of the research is the verification of the provisions of the Law of Ukraine No. 3894-IX "On the Protection of the Constitutional Order in the Sphere of Activities of Religious Organizations" through the lens of the ECtHR's cumulative three-part proportionality test. Any restriction, including compulsory dissolution (*ultima ratio*), must satisfy the criteria of being "prescribed by law," pursuing a "legitimate aim," and being "necessary in a democratic society". It is established that the normative structure of Law No. 3894-IX ensures compliance with the criterion of "quality of law" (*lex certa*), implementing clear and predictable criteria for affiliation.

The key legal basis for legitimizing preventive dissolution is the doctrine of abuse of rights (Article 17 ECHR), articulated in the precedent *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey*. It is proven that the qualification of the religious structure's activity as an "ideological continuation of the aggressor state's regime" allows the state to justify extraordinary intervention to neutralize a systemic institutional threat to democratic pluralism.

The research highlights that the compliance of Ukrainian legislation with the principle of proportionality is ensured by the *ultima ratio* procedural mechanism. It is concluded that the successful implementation of Law No. 3894-IX requires national courts to apply a holistic balancing of interests, where the burden of proof is shifted to confirming the existence of a real, institutional, and immediate threat, which fully aligns with the highest standards of European justice.

Key words: Freedom of religion, freedom of conscience, religious organization, European Court of Human Rights, ECtHR, judicial precedent, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, human rights.

Вступні зауваження. В умовах повномасштабної агресії проти України питання національної безпеки набувають екзистенційного значення, пронизуючи усі сфери суспільного життя, включаючи духовну. Свобода думки, совісті та релігії, гарантована статтею 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), є одним із наріжних каменів демократичного суспільства. Проте, як свідчить історія та сучасні реалії гібридних конфліктів, релігійні інституції можуть використовуватися як інструмент ідеологічного впливу та підривної діяльності, спрямованої на демонтаж державного суверенітету. Прийняття Верховною Радою України

Закону «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» № 3894-IX [1] актуалізувало дискусію щодо меж втручання держави у діяльність релігійних об'єднань. Перед національною правовою системою постало складне завдання: забезпечити захист конституційного ладу та нейтралізувати загрози з боку релігійних структур, афілійованих із державою-агресором, не порушуючи при цьому фундаментальних європейських стандартів прав людини.

У цьому контексті особливої ваги набуває необхідність верифікації новел національного законодавства через призму прецедентної практики Європейського суду з прав

людини (ЄСПЛ). Звернення до «правових маяків», встановлених Страсбурзьким судом, є критично важливим для формування стійкої юридичної позиції держави, здатної витримати перевірку у міжнародних судових інстанціях. Пошук балансу між імперативом національної безпеки та гарантіями релігійного плюралізму вимагає детального аналізу критеріїв, за якими примусове припинення релігійної організації визнається «необхідним у демократичному суспільстві».

Наукова думка щодо прецедентної практики Європейського суду стосовно свободи віросповідання та права на об'єднання репрезентована у працях багатьох європейських та вітчизняних науковців. Загальні аспекти застосування статей 9 та 11 Конвенції досліджували такі вчені як Ф. Бречер, П. М. Тейлор, Дж. Мердок, Ж.-Ф. Ренуччі, Ф. Дж. Джейкобс та інші. В українській правовій доктрині питання імплементації стандартів ЄСПЛ розроблялися у працях А. Буценка, Д. Гудими, О. Дроздова, Т. Дуаша, С. Шевчука, П. Рабіновича, О. Яновської та інших.

Метою роботи є дослідження судових прецедентів Страсбурзького суду щодо примусового припинення діяльності релігійних організацій для визначення універсальних критеріїв правомірності такого втручання та оцінки відповідності положень сучасного українського законодавства, спрямованого на врегулювання питань релігії, європейським стандартам прав людини. Для досягнення мети дослідження поставлені наступні завдання: проаналізувати подвійний аспект свободи віросповідання в практиці ЄСПЛ; виявити критерії, якими керується Європейський суд при оцінці пропорційності втручання у діяльність релігійних об'єднань; дослідити доктрину зловживання; здійснити аналіз гарантій, передбачених Законом України № 3894-IX, крізь призму встановлених ЄСПЛ стандартів.

Дихотомія свободи віросповідання: *forum internum* & *forum externum*. Свобода думки, совісті і релігії має подвійну структуру, що охоплює внутрішній та зовнішній аспекти. Внутрішній аспект (*forum internum*) – право мати чи змінювати релігійні чи світоглядні переконання, які досягли певного ступеня сили, серйозності, послідовності та значення – є абсолютним і не підлягає жодним обмеженням. Держава не може втручатися у це «ядро» свободи. Сюди ж можна віднести захист від примусу до дії, що суперечить власним переконанням, оскільки така примусова діяльність входить у сферу захисту *forum internum*, незалежно від реакції особи на примус. Будь-яка спроба втручання у внутрішнє переконання, навіть із посиланням на найвищі державні інтереси, є несумісною з Конвенцією. Доктор права Леонард Гаммер стверджує: «Подібно до відсутності обмежень щодо *forum internum* індивіда, держава не може накладати обмеження на внутрішні переконання групи з метою зміни її конститутивних переконань. Порушення виникає, коли зовнішня сила використовується для нав'язування неналежного впливу або примусу на певну групу шляхом спрямування на її основне переконання» [2, с. 256].

Натомість зовнішній аспект (*forum externum*) – право сповідувати релігію публічно чи приватно – є відносним і може бути обмежений, оскільки його маніфестація відбувається у публічному просторі та може конфліктувати з іншими законними інтересами. Саме у цій точці, де абсолютна внутрішня свобода переходить у сферу зовнішніх, регульованих дій, виникає потреба у правовому балансуванні інтересів. Це концептуальне розмежування сфер *forum internum* та *forum externum* є фундаментальним. Професор Ф. Джейкобс підкреслює цю відмінність та виклики, які вона ставить перед Судом, зазначаючи: «Отже, не існує жодних обмежень щодо свободи думки, совісті та релігії як такої; однак свобода сповідувати свою релігію може підлягати обмеженням на визначених підставах. Очевидно, що Суд має виконати делікатне завдання,

шукаючи цей баланс. Конвенція, тут, як і в інших місцях, вимагає вибору між конкуруючими цінностями» [3, с. 69]. У цьому контексті Леонард Гаммер описує дилему держави-арбітра: «Або держава діятиме для захисту індивідів, пригнічуючи при цьому переконання групи, або держава дозволить групі сповідувати свої переконання з можливим ризиком для *forum internum* інших індивідів. Хоча *forum externum* може підлягати обмеженням, зазначеним у договорах, держава, здається, опиняється між Сциллою та Харібдою, намагаючись підтримати *forum internum* як для групи, так і для індивіда, оскільки підтримка однієї сторони наразить іншу на можливі неналежні зміни» [2, с. 258].

На думку ЄСПЛ, у демократичному суспільстві, де співіснують численні релігії або численні відгалуження однієї релігії, може виявитись необхідним додати до цієї свободи певні обмеження, потрібні для примирення інтересів різних груп і для забезпечення поваги до переконань кожного (ECtHR 13 December 2001, Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova, No. 45701/99, para. 115-116; ECtHR 25 May 1993, Kokkinakis v. Greece. App. No. 14307/88, para. 33). Суддя ЄСПЛ Різа Тюрмен зазначає, що «Завдання Суду є непростим. Релігійні переконання – це дуже чутливе питання. Суд повинен забезпечити правильний баланс між багатьма факторами, такими як свобода сповідувати свою релігію, захист свобод тих, хто не поділяє тих самих переконань, принципи рівності та нейтралітету у публічній сфері тощо. Крім того, обставини щодо свободи релігії значно різняться у кожній державі» [4, с. 600]. Проте, для того, щоб певна дія підпадала під захист статті 9 як «сповідування», вона повинна мати тісний і прямий зв'язок із релігією чи переконанням.

Колективний вимір свободи та принцип автономії релігійних об'єднань. Свобода релігії має колективний вимір, що реалізується через релігійні організації. Відповідно, стаття 9 тлумачиться у світлі статті 11 ЄКПЛ, що гарантує свободу об'єднання. Автономія релігійних громад визнається як необхідна для плюралізму в демократичному суспільстві і становить осердя захисту, гарантованого статтею 9 Конвенції. Вона є безпосереднім інтересом не лише для організації цих громад як таких, але й для ефективного користування правом на свободу релігії усією сукупністю їхніх активних учасників. Як зазначає британський юрист та науковець Пол М. Тейлор: «Релігійний плюралізм є не просто ознакою демократії – повне користування та реалізація свободи релігії залежать від усунення всіх перешкод для релігійного плюралізму» [5, с.313]. Якщо організація функціонування громади не була б захищена статтею 9 Конвенції, то від цього постраждали б усі інші аспекти свободи релігії індивіда (див.: ECtHR 26 October 2000, Hasan and Chaush v. Bulgaria, No. 30985/96, para. 62, 91; ECtHR 12 June 2014, Fernández Martínez v. Spain, No. 56030/07, para. 127). У рішенні у справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України» Суд вказав: «Повага до цієї автономії вимагає, щоб громада могла мирно функціонувати без свавільного втручання з боку держави» (ECtHR 14 June 2007, Svyato-Mukhaylivs'ka Parafiya v. Ukraine. No. 77703/01, para. 121).

Нейтралітет держави та її позитивні зобов'язання. Демократія вимагає від держави у стосунках із різними релігіями залишатися нейтральною і безсторонньою, виступаючи «неупередженим організатором» їх діяльності. Європейський суд наголошує, що ця роль держави допомагає підтримати у демократичному суспільстві громадський порядок, релігійний мир і толерантність (ECtHR 27 October 2009, Grand Chamber judgment of 7 July 2011, Bayatyan v. Armenia, No. 23459/03, para. 120; ECtHR 1 July 2014, S.A.S. v. France, No. 43835/11, para. 127). Практика Суду стверджує, що у демократичному суспільстві держава не має потреби вживати заходів для забезпечення того, щоб релігійні громади знаходилися під єдиним управлінням. Дій-

сно, роль влади в цьому випадку зводиться не до виявлення причини напруженості шляхом усунення плюралізму, а до віротерпимості між групами з антагоністичними поглядами (ECtHR 26 October 2000, Hasan and Chaush v. Bulgaria, No. 30985/96, para. 78; ECtHR 13 December 2001, Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova, No. 45701/99, para. 17). Водночас, наголошує Суд, здійснюючи свої регуляторні повноваження у цій галузі і у своїх стосунках з різними релігіями, культурами і віруваннями, держава має залишатись нейтральною і безсторонньою, оскільки йдеться про підтримання плюралізму і належне функціонування демократії (ECtHR 13 December 2001, Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova, No. 45701/99, para. 115–116).

Однак нейтралітет має динамічний характер і включає позитивні зобов'язання держави. Дослідження Карен Мерфі показують, що в умовах безпекових загроз держава має позитивне зобов'язання вживати активних заходів для захисту релігійної рівності [6, с. 209]. На її думку це критично важливо, оскільки порушення релігійної свободи можуть походити не лише від офіційних державних акторів, але й від соціальних акторів, які створюють атмосферу нетерпимості або дискримінації.

У цьому контексті критично важливим є питання про верховенство світського права. Цей принцип забезпечує доктринальне підґрунтя для легітимації активних позитивних зобов'язань держави. Вимога динамічного нейтралітету ґрунтується на фундаментальному принципі верховенства права як інструменту врегулювання суспільних конфліктів. Сучасна доктрина ЄСПЛ чітко позиціонує право як зовнішній арбітр. На думку професора Ф. Джейкобса: «Отже, замість того, щоб релігія формувала зміст і межі права, саме право визначає межі релігійної свободи, а також слугує більш загальній меті – вирішенню конфліктів між конкуруючими цінностями. Можна вважати, що право має деякі переваги, саме коли йдеться про балансування конкуруючих інтересів» [3, с. 77]. Таким чином, у випадку організацій, що просувають ідеологію, несумісну з демократичними цінностями, держава зобов'язана захистити плюралістичне середовище.

Проте, в Україні також актуалізується проблема правомірності втручання органів місцевого самоврядування та територіальних громад у внутрішню діяльність релігійних організацій, зокрема у питання зміни канонічної підлеглості. Рішення органів місцевого самоврядування щодо заборони діяльності або примусової зміни юрисдикції релігійних громад виходять за межі їхньої компетенції, визначеної ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [7]. Такі дії є актами *ultra vires* (перевищення влади), що порушує принцип законності (ст. 19 Конституції України) та підриває правову визначеність – фундаментальний елемент верховенства права. Відповідно до практики ЄСПЛ (див., зокрема: ECtHR 3 May 2007, 97 members of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses and 4 Others v. Georgia, No. 71156/01; ECtHR 11 January 2007, Kuznetsov and Others v. Russia, No. 184/02) держава не може обмежуватись лише пасивним невтручанням. Вона має позитивний обов'язок вживати активних заходів для захисту релігійних громад від незаконного втручання третіх осіб (у тому числі політично мотивованих груп або місцевих органів влади). Нездатність держави (в особі правоохоронних органів та судів) захистити релігійну громаду від захоплення майна або примусової реєстрації на підставі рішень сторонніх осіб («зборів села») кваліфікується ЄСПЛ як порушення ст. 9 Конвенції. Держава повинна виступати як «нейтральний та неупереджений організатор здійснення релігійних переконань», забезпечуючи релігійний мир. Крім того, Європейський суд у справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України» встановив, що втручання у внутрішню організацію церкви, навіть з метою врегулювання кон-

флікту, є порушенням. Обов'язок держави полягає у забезпеченні дотримання внутрішніх статутних норм релігійної організації, а не у легалізації рішень, прийнятих під зовнішнім тиском (політичним чи адміністративним).

Отже, пасивність центральних органів влади щодо незаконних дій місцевих рад є невиконанням позитивних зобов'язань України за Конвенцією. Держава повинна активно втрутитися для відновлення законності, скасувавши неправомірні рішення та забезпечивши безперешкодну діяльність релігійних громад відповідно до їхніх статутів. Поточна адміністративна практика, що допускає сторонній тиск на релігійні громади, створює ризики визнання дій України такими, що порушують Конвенцію про захист прав людини, у міжнародних судових інстанціях.

Критерії правомірного втручання: тест пропорційності ЄСПЛ. Будь-яке втручання у свободу об'єднання (ст. 11 § 2 Конвенції) повинно відповідати трьом кумулятивним критеріям: «встановлено законом», переслідувати «легітимну мету» та бути «необхідним у демократичному суспільстві».

Критерій «встановлено законом» передбачає, що закон повинен бути доступним, передбачуваним у своїх наслідках та містити достатні гарантії проти свавільного застосування. Класичне формулювання застосовуваного тесту може бути знайдено в рішеннях у справах, що стосуються свободи вираження поглядів, але воно однаково застосовується до справ, які стосуються статті 9: «На думку Суду, з виразу «передбачені законом» випливають такі дві вимоги. По-перше, право має бути адекватною мірою доступним: громадяни повинні мати відповідну обставинам можливість орієнтуватися в тому, які правові норми застосовуються до цього випадку. По-друге, норма не може вважатися «законом», доки вона не буде сформульована з достатнім ступенем точності, що дозволяє громадянину узгоджувати з нею свою поведінку: він повинен мати можливість, користуючись при необхідності порадами, передбачати, в розумному стосовно обставин ступеня, наслідки, які може спричинити за собою ту чи іншу дію» [8, с. 37] (див.: ECtHR 26 April 1979, Sunday Times v. United Kingdom, No. 6538/74, para. 49).

Фундаментальна роль цієї вимоги полягає у забезпеченні правової визначеності. Як підкреслює професор Керолін Еванс, така вимога: «має на меті гарантувати, що права і свободи не будуть обмежені інакше як через належну правову процедуру, частково через процесуальні гарантії, які це передбачають, а частково через вимогу верховенства права, згідно з якою особа повинна заздалегідь знати, яка поведінка приписується, і мати можливість відповідним чином коригувати свою поведінку» [9, с. 138]. Так, у справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України» порушення було встановлено саме через те, що законодавство про реєстрацію було недостатньо передбачуваним, а національні суди не змогли виправити довільності реєструючого органу (ECtHR 14 June 2007, Svyato-Mykhaïlivs'ka Parafiya v. Ukraine. No. 77703/01). Це означає, що закон, який надає органам влади необмежену дискрецію, не виправдовує втручання.

Як неодноразово зазначалось у рішеннях ЄСПЛ, в світлі статті 11 § 2 і так само статті 9 Конвенції, втручання може бути виправданим, якщо воно «встановлено законом» та здійснено «згідно закону», оскільки оскаржувані заходи повинні не тільки мати законодавче підґрунтя, але й передбачатися якісним законом, який має бути достатньо доступним та передбачуваним щодо наслідків його застосування, тобто бути сформульованим у спосіб, який дає змогу кожній особі – у разі потреби, за допомогою відповідної консультації – регулювати свою поведінку (див.: ECtHR, judgment of 24 February 1998, Larissis and Others v. Greece, No. 140/1996/759/958–960, para. 40; ECtHR 13 December 2001, Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova, No. 45701/99, para. 109).

Перелік легітимних цілей для обмеження свободи сповідувати релігію (ст. 9 § 2 Конвенції) є суворо вичерпним і не включає «національну безпеку» (ECtHR 12 February 2009, *Nolan v. Russia*, No. 2512/04, para. 73). Відмова авторів Конвенції включити цей мотив відображає першочергове значення релігійного плюралізму. Тому держава не може посилається на саму лиш потребу захистити національну безпеку, аби обмежувати реалізацію права особи або групи осіб сповідувати свою релігію [10, с. 14]. Проте, оскільки примусове припинення організації розглядається у світлі статті 11 § 2 Конвенції (свобода об'єднання), до переліку легітимних цілей включаються «національна безпека» та «запобігання заворушенням чи злочинам». Це дозволяє державі посилається на міркування безпеки, але лише стосовно організаційної діяльності. Проте, навіть коли держава посилається на цілі, перелічені у статті 11 § 2, ЄСПЛ проводить суворий контроль щодо якості та добросовісності цих виправдань. Як зазначає професор Грегорі Мозе, «Етап визначення легітимної мети ставить питання про те, чи відображає спектр можливих виправдань закону ті види міркувань, які є прийнятними для розгляду обраним урядом» [11, с. 73]. Це підкреслює, що цільове призначення обмеження має відповідати критерію доцільності та належності (*appropriateness*) уряду, що діє в умовах демократії, захищаючи від свавільного використання мотиву національної безпеки.

Практика Суду стверджує, що втручання має бути «необхідним у демократичному суспільстві» і відповідати «нагальній суспільній потребі» (див.: ECtHR 30 January 1998, *United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey*, No. 133/1996/752/951, para. 43-45; ECtHR 31 July 2001, *Grand Chamber judgment of 13 February 2003, Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey*, Nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98, para. 86-89). Отже, поняття «необхідний» не має того ступеню гнучкості, як поняття «корисний» чи «бажаний» (див.: ECtHR 17 February 2004, *Gorzeli and Others v. Poland*, No. 44158/98, para. 94-95). Розпуск релігійної організації є найсуворішим заходом, який повинен бути винятковим і виправданим дуже вагомими і серйозними причинами. Принцип пропорційності вимагає доведення, що законної мети неможливо досягнути в жодній іншій, менш обтяжливий спосіб (ECtHR 12 June 2014, *Centre biblique de la république de Tchouvachie v. Russia*, No. 33203/08, para. 58). Держава повинна надати докази, чому попередження чи інші легші санкції є неефективними. Однак, наголошує професор Грегорі Мозе, «Формулювання «в демократичному суспільстві», здається, зберігає актуальність як частина аналізу, оскільки воно ґрунтується на ідеї, що захід не може бути необхідним для демократії, якщо він підриває її основні цінності» [11, с. 94]. Це доктринально обґрунтовує позицію «здатної захищати себе демократії», згідно з якою захист плюралізму, суверенітету та верховенства права стає першочерговим завданням, яке легітимізує крайні запобіжні заходи проти системних загроз.

Оцінюючи пропорційність, ЄСПЛ застосовує доктрину «свободи розсуду» (*margin of appreciation*), визнаючи, що національні органи мають кращі позиції для оцінки «нагальної суспільної потреби». Ця доктрина є основним засобом, за допомогою якого ЄСПЛ визнає свою субсидіарну роль. Однак слід зазначити, що низка європейських вчених критично оцінює широту цієї свободи розсуду, особливо коли вона стосується захисту релігійних меншин. Дослідниця Фаб'єн Бречер вказує на суперечливість цього підходу, стверджуючи, що у конфліктах між більшістю та правом нових меншин сповідувати свої релігійні переконання ЄСПЛ вирішив, що державі слід надати широку свободу розсуду. Таким чином, видається, що Суд свідомо утримується від виконання своєї функції міжнародного органу з прав людини, залишаючи відповідні питання майже повністю на розсуд дер-

жав [12, с. 164]. Такий підхід має доктринальне обґрунтування у концепції захисного релятивізму (*defensive relativism*). Доктор права Фредерік Коуелл пояснює мету цього аргументу: «Те, що держави намагаються зробити, висувуючи аргумент захисного релятивізму в таких справах, – це домогтися від суду якомога ширшої свободи розсуду (*margin of appreciation*), щоб захистити державну конструкцію культури» [13, с. 128]. Професор Жан-Франсуа Ренуччі, коментуючи це делікатне балансування, акцентує увагу на механізмі європейського контролю, який повинен супроводжувати визнання свободи розсуду: «Що стосується свободи сповідувати свою свободу думки, совісті та релігії, Суд визнає за державами певну свободу розсуду для оцінки існування та обсягу необхідності втручання, але це йде пліч-о-пліч із європейським контролем, що стосується як закону, так і рішень, які його застосовують. Втручання держави є законним, але має бути вжито запобіжних заходів, щоб уникнути будь-якого ризику свавілля: ось чому втручання підлягає умовам та суворому контролю» [14, с. 45].

Проте, незважаючи на загальну деференцію, Суд у кінцевій стадії оцінки застосовує холистичне балансування (*proportionality stricto sensu*). На цій фінальній стадії Суд порівнює відносну вагу конкуруючих цінностей. Це дозволяє Суду, навіть за наявності широкої свободи розсуду, критично переглянути висновок національних судів, якщо він є «настільки непропорційним», що становить порушення конвенційних прав.

Отже, свобода розсуду не є необмеженою. Вона звужується у випадках, коли йдеться про центральні елементи права, і Європейський суд зберігає за собою обов'язок здійснювати ретельний та «*in concreto*» контроль. У справах, де під загрозою опиняється релігійний плюралізм, Суд повинен критично оцінювати виправдання держави, особливо коли ці обмеження стосуються «нових меншин» або виявляють упередженість. Саме ця діалектика – між універсальними принципами та контекстуальною гнучкістю – є суттю європейського контролю. Професор Крістіан Вальтер підсумовує цю дwoяку роль ЄСПЛ: «Як свідчить юриспруденція ЄСПЛ, європейський нагляд є необхідним для гарантування дотримання певних мінімальних стандартів. Однак ця юриспруденція так само є свідченням необхідності поважати різні рішення, засновані на різних соціологічних, історичних та конституційних умовах» [15, с.38].

Доктрина зловживання правом. Винятком із високих стандартів захисту є ситуації, коли об'єднання зловживає своїм правом, прагнучи підірвати демократичний лад. У цьому випадку застосовується стаття 17 ЄКПЛ, яка забороняє використовувати Конвенцію для знищення прав і свобод інших. Рішення у справі «Партія добробуту (*Refah Partisi*) та інші проти Туреччини» є ключовим прецедентом, що дозволяє застосування запобіжних заходів (проти політичних партій, а за аналогією – й інших об'єднань). Суд підтвердив, що розпуск партії, яка виступала за встановлення шариату, був виправданим, оскільки її ідеологія та наміри були несумісні з фундаментальними принципами демократії, зокрема, рівністю статей та верховенством права (ECtHR 31 July 2001, *Grand Chamber judgment of 13 February 2003, Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey*, Nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98).

Доктрина зловживання правом («доктрина *Refah Partisi*») ґрунтується на застосуванні статті 17 Конвенції «Заборона зловживання правами», яка дозволяє обмежувати права тих, хто використовує демократичні свободи з метою знищення прав і свобод, гарантованих Конвенцією. Таким чином, Європейський суд дозволив превентивний розпуск, встановивши, що держава не повинна чекати, доки об'єднання захопить владу, якщо існує реальна та безпосередня загроза демократичному ладу.

Цей прецедент є юридичним «щитом» для України. держава може виправдати припинення діяльності структур, афілійованих з агресором, не як захист «національної безпеки» у загальному сенсі (ст. 9 § 2 Конвенції), а як запобіжний захід (ст. 17 Конвенції) проти іманентної загрози демократичним цінностям, оскільки діяльність РПЦ та її афілійованих структур, що просуває ідеологію «руського міра», є військово-ідеологічним продовженням режиму, несумісного з демократією та суверенітетом.

Однак, у справах, де не було доведено іманентної загрози демократії чи конкретних деструктивних дій, ЄСПЛ послідовно визнає розпуск непропорційним. Наприклад, у рішенні у справі «Свідки Єгови Москви проти Росії» Суд визнав заборону непропорційною, оскільки звинувачення (у «руйнуванні сімей») не були підкріплені конкретними доказами, а закон не передбачав менш радикальних санкцій, ніж ліквідація (ECtHR 10 June 2010, *Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia*, No. 302/02, para. 159). В іншій справі «Біблійний центр Чуваської Республіки проти Росії» Європейський суд постановив, що розпуск за формальні порушення був непропорційним, оскільки влада не надала попереджень для виправлення ситуації, порушивши принцип меншої жорсткості (ECtHR 12 June 2014, *Centre biblique de la république de Tchouvachie v. Russia*, No. 33203/08, para. 54). Ці прецеденти формують універсальний критерій: примусове припинення має бути «останнім, а не першим, засобом» реагування держави. Водночас, Суд суворо контролює використання національним законодавством невизначених формулювань, таких як «екстремістська діяльність», для примусового розпуску без належної юридичної передбачуваності. Таким чином, для правомірності розпуску необхідно, щоб держава пройшла не лише тест на легітимність намірів, але й тест на процедурну жорсткість.

Гармонізація положень законодавства України зі стандартами Європейської конвенції з прав людини: аналіз гарантій пропорційності. Конституція України та спеціальне законодавство про правовий режим воєнного стану не передбачають можливості дерогації (відступу) від права громадян вільно сповідувати свою віру. Однак, в умовах екзистенційної загрози державному суверенітету, виникає необхідність у правовому механізмі, що розмежовує релігійну свободу та діяльність інституцій, які використовуються як інструмент гібридної агресії. Прийняття Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» № 3894-IX [1] стало актом реалізації позитивного обов'язку держави щодо захисту демократичного суспільства. Закон встановлює пряму заборону діяльності іноземних релігійних організацій, центри впливу яких знаходяться в державі-агресорі. У ст. 3 Закону законодавець здійснив нормативну кваліфікацію Російської православної церкви (РПЦ) не лише як релігійної інституції, а як «ідеологічного продовження режиму держави-агресора» та співучасниці воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Така дефініція легітимізує повну заборону діяльності РПЦ як структури, що просуває деструктивну ідеологію «руського міра». Ключовою новелою законодавства є поширення заборони на національні релігійні суб'єкти, що мають ознаки афілійованості з забороненою іноземною організацією. Процедура припинення таких організацій не є автоматичною, а ґрунтується на встановленні сукупності юридичних фактів. Вона вимагає встановлення факту «церковно-канонічного зв'язку частини з цілим» (зокрема, між Київською Митрополією УПЦ та РПЦ), що підтверджується висновками релігієзнавчої експертизи та верифікується судовими рішеннями. Це переводить питання з площини політичних декларацій у площину доказового права, де ключовим критерієм є наявність реального, юридично або канонічно зафіксованого підпорядкування центру в країні-агресорі.

З огляду на безпрецедентність вжитих заходів, критично важливим стає питання правової якості запровадженого механізму. Тому подальший аналіз сфокусовано на верифікації положень Закону «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» через призму практики ЄСПЛ, аби підтвердити, що обмеження права на свободу віросповідання у цьому випадку є не лише необхідним, але й пропорційним легітимній меті.

1. *Забезпечення критерію «якості закону» (Quality of Law) та правової визначеності.* Нормативна конструкція Закону № 3894-IX імплементує чіткі та передбачувані критерії визначення афілійованості релігійних організацій, що задовольняє вимогу *lex certa* (правової визначеності) у контексті ст. 9 ЄКПЛ. Це є прямим реагуванням законодавця на критичні зауваження ЄСПЛ у справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України», де держава була визнана порушником саме через широкую дискрецію органів влади та відсутність чітких законодавчих дефініцій. Закон мінімізує ризики адміністративного свавілля, встановлюючи вичерпний перелік юридичних фактів, що свідчать про організаційний зв'язок із центрами впливу в державі-агресорі.

2. *Реалізація принципу пропорційності через інститут припису.* Процедурний механізм, запроваджений Законом, відповідає доктрині *ultima ratio* (крайнього засобу). Введення інституту припису – обов'язкової попередньої вимоги щодо усунення порушень (розірвання зв'язків) – свідчить про застосування державою «м'якших засобів» (*less restrictive means*) перед застосуванням найбільш суворих санкцій у вигляді припинення діяльності організації. Це забезпечує дотримання трискладового тесту пропорційності втручання, виробленого практикою Європейського суду, надаючи релігійній організації можливість самостійно привести свою діяльність у відповідність до закону без ліквідації юридичної особи.

3. *Судовий контроль та процесуальні гарантії (Article 6 ECHR Compliance).* Віднесення питань щодо примусового припинення діяльності релігійної організації до виключної компетенції суду, а не адміністративних органів, є фундаментальною гарантією дотримання ст. 6 Конвенції (право на справедливий суд). Такий підхід дозволяє здійснити «холістичне збалансування» (*holistic balancing*) [11, с. 237] інтересів національної безпеки та прав релігійної громади у змагальному процесі, виключаючи позасудову заборону релігійних об'єднань, що є стандартом демократичного суспільства.

4. *Легітимна мета та застосування ст. 17 ЄКПЛ (Заборона зловживання правами).* Телеологічний аналіз Закону № 3894-IX засвідчує, що його метою є не переслідування за релігійною ознакою, а нейтралізація загроз національній безпеці, спричинених інституційною залежністю релігійних структур від держави-агресора. У контексті ст. 17 ЄКПЛ, дії держави спрямовані на захист демократичного ладу від підірвної діяльності, що камуфлюється під релігійну практику. Закон розмежовує сферу *forum internum* (внутрішнє переконання), яке є абсолютним, та *forum externum* (зовнішній прояв, організаційна структура), втручання в яку є виправданим в умовах екзистенційної загрози суверенітету.

Таким чином, Закон «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» спрямований не на релігійне переслідування, а на усунення організаційної залежності від агресора, що використовується для підірву демократичного ладу.

Висновки. Проведений аналіз прецедентної практики Європейського суду з прав людини у контексті законодавчих ініціатив України щодо припинення діяльності релігійних організацій, афілійованих із центрами впливу в державі-агресорі, дозволяє стверджувати, що таке втручання у права, гарантовані статтями 9 та 11 Конвенції, хоча і є екстраординарним заходом, може бути виправданим в умо-

вах екзистенційної загрози національному суверенітету. Легітимація примусового розпуску релігійних об'єднань вимагає від держави дотримання найвищих стандартів доказування, що ґрунтуються на доктрині «здатної захищати себе демократії» та положеннях статті 17 ЄКПЛ, які забороняють використання конвенційних свобод для знищення прав і свобод інших осіб або підризу демократичного ладу. Ключовим елементом правомірності таких дій є доведення національними судами того факту, що загроза національній безпеці, громадському порядку та правам інших громадян носить не лише гіпотетичний характер, а є реальною, безпосередньою та інституційною, виходячи від керівних органів релігійної структури, а не лише від окремих її представників, що кореспондується з принципами, викладеними у справі *Refah Partisi*.

Разом з тим, відповідність принципу пропорційності, як необхідної складової трискладового тесту ЄСПЛ, безпосередньо залежить від застосування державою менш обтяжливих заходів перед застосуванням санкції *ultima ratio* у вигляді ліквідації релігійної організації. У цьому аспекті процедурний механізм, який передбачає пере-

хідний період для добровільного розірвання канонічних та адміністративних зв'язків з релігійним центром у державі-агресорі, виступає критично важливою гарантією, що свідчить про спрямованість державного примусу на усунення політико-адміністративної залежності (*forum externum*), а не на переслідування за релігійні переконання (*forum internum*). Відтак, успішна імплементація законодавства вимагає від національної судової системи застосування холистичного підходу до балансування інтересів, де тягар доказування зміщується в площину підтвердження системної деструктивної діяльності релігійної організації як інструменту гібридної агресії, що дозволить сформулювати нову прецедентну практику щодо меж автономії релігійних спільнот в умовах воєнного стану без порушення засад релігійного плюралізму.

Перспективи подальших досліджень полягають у моніторингу емпіричної судової практики з метою доктринального осмислення трансформації підходів ЄСПЛ до гібридних безпекових загроз, які можуть вимагати динамічного тлумачення позитивних зобов'язань держави щодо захисту плюралізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій: Закон України від 20 серпня 2024 р. № 3894-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-IX#Text> (дата звернення: 27.11.2025).
2. Hammer L. M. The international human right to freedom of conscience: some suggestions for its development and application. New York, NY : Routledge, 2018. 312 p.
3. Jacobs F. G. The Sovereignty of Law: The European Way. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 264 p.
4. Türmen R. Freedom of Conscience and Religion / *Promoting Justice, Human Rights and Conflict Resolution through International Law / La promotion de la justice, des droits de l'homme et du règlement des conflits par le droit international: Liber Amicorum Lucius Cafilisch* / M. Kohen. Leiden : Koninklijke Brill NV, 2007. P. 591–600.
5. Taylor P. M. Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practice. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 436 p.
6. Murphy K. State Security Regimes and the Right to Freedom of Religion and Belief: Changes in Europe since 2001. London : Routledge, 2013. 272 p. DOI: 10.4324/9780203082362.
7. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.11.2025).
8. Murdoch J. Protecting the right to freedom of thought, conscience and religion under the European Convention on Human Rights. Strasbourg : Council of Europe, 2012. 95 p. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Murdoch2012_EN (дата звернення: 27.11.2025).
9. Evans C. Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights. Oxford : Oxford University Press, 2001. 248 p.
10. Довідник із застосування статті 9. Свобода думки, совісті і релігії. Європейський суд з прав людини, Рада Європи. 2015. 81 с. URL: www.echr.coe.int (дата звернення: 27.11.2025).
11. Mose G. Religion, Human Rights, and the Workplace: Judicial Balancing in the United States Federal Courts and the European Court of Human Rights. Abingdon, Oxon ; New York, NY : Routledge, 2024. 276 p.
12. Bretscher F. Protecting the Religious Freedom of New Minorities in International Law. Abingdon, Oxon ; New York, NY : Routledge, 2020. 248 p.
13. Cowell F. Defensive Relativism: The Use of Cultural Relativism in International Legal Practice. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2022. 328 p.
14. Renucci J.-F. L'article 9 de la Convention européenne des droits de l'homme : la liberté de pensée, de conscience et de religion. Strasbourg : Editions du Conseil de l'Europe, 2004. 114 p. URL: <https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/dg2-fr-hrfiles-20-2004->
15. Walter C. The Role of Religion in the Formation of International Law in Europe. The Oxford Handbook of International Law in Europe / A. van Aaken, P. d'Argent, L. Mälksoo, J. J. Vasel (Eds.). Oxford : Oxford University Press, 2025. P. 23–43.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025